

Вегетативний синдром стресу проявляється у виникненні або тотальних, або локальних фізіологічних стресових реакцій, які мають адаптаційну сутність, але можуть ставати основою для розвитку так званих хвороб стресу [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. визначення провідних стрес-чинників НС, що активно впливають на психіку фахівця, опрацювання відповідного інструментарію щодо попередження негативного впливу та психоемоційної реабілітації рятувальників шляхом озброєння їх відповідними знаннями про природу стресу, психофізіологічну взаємодію та вплив його негативних чинників дасть можливість розробити методичні рекомендації щодо попередження негативного прояву стресу, та відстрочених реакцій на стрес у фахівців зведених рятувальних загонів МНС України та окреслити коло проблем для подальшого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин А.Г. Социально-психологические последствия крупномасштабных катастроф в отдаленном периоде. дис. ... док. психол.н. 71:07.19/20. – М.: 2007. – С. 8–9.
2. Воспитание психической устойчивости курсантов средствами и методами физической подготовки [Электронный ресурс] / Ю.А. Бородин, В.Б. Добровольский, С.В. Романчук, В.С. Таран // Физ. воспитание студ. творч. спец. – 2003. – N 1. – С. 30-40.
3. Коханов В.П. Психиатрия катастроф и чрезвычайных ситуаций / В.П. Коханов, В.Н., Краснов – М.: Практическая медицина, 2008. – 448 с.
4. Миронец С.М. Аналіз понятійного апарату НС та їх психологічні аспекти. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.– К.: 2002, т. IV, ч. 4. – С. – 170.
5. Миронец С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / С.М.Миронець, О.В. Тімченко – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.
6. Психология катастроф. Учеб. Пособие для студентов вузов / П.И. Сидоров, И.Г. Мосягин, С.В. Маруняк; под ред. П.И. Сидорова. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 414 с.

УДК 159:34.01

Михайлишин У.Б., здобувач кафедри прикладної психології ХНУВС

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті аналізується вікова динаміка виникнення та розвитку поведінкових девіацій неповнолітніх. Цей процес проходить певні стадії, які відповідають віко-

вим, індивідуально-психологічним особливостям неповнолітніх та характеризуються своєрідністю умов життя, діяльності спілкування.

Ключові слова: особливість підлітка, поведінкові девіації, фактори розвитку девіацій.

В статті аналізується віксна динаміка виникнення і розвитку поведінкових девіацій. Цей процес проходить певні стадії, які відповідають віковим, індивідуальним особливостям неповнолітніх і характеризуються своєрідністю умов життя, діяльності, спілкування.

Ключевые слова: личность подростка, поведенческие девиации факторы развития девиаций.

Постановка проблеми. Характер порушень поведінки може бути найрізноманітнішим. Найчастіше вони виражаються у протиправних діях, ігноруванні існуючих вимог і порядків, п'янстві, сексуальній розбещеності, бродяжництві, суїцидальних тенденціях і т.і.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. О.О. Александров [1] порушення поведінки поділяв на три групи:

- 1) реактивно обумовлені (втечі, суїциди);
- 2) викликані низьким морально-етичним рівнем особистості (вживання наркотиків, алкоголізація, правопорушення);
- 3) обумовлені патологією потягів (садизм, дромоманія та інші).

Автор вважає, що порушення поведінки першої групи викликані в основному психотравмуючою ситуацією, другої – неправильним вихованням, у генезі розладів третьої групи головна роль належить біологічному фактору.

А. Амбрумова, Л. Жезлова [2] виходячи із соціально-психологічних критеріїв, виділяють чотири основні типи девіантної поведінки у дітей і підлітків: антидисциплінарна, антисоціальна, делінквентна (протиправна) й аутоагресивна.

В. Кудрявцев і співавтори [7] за ознакою цільової спрямованості й мотивом усі поведінки з відхиленнями поділяють на три групи:

- 1) відхилення корисливої орієнтації;
- 2) відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, неприязні, ворожнечі, неповаги до людини;

3) відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з психологією відчуження від інтересів суспільства і групи. До останніх автори відносять зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальну поведінку, оскільки ці явища являють собою дійсно форму залишення активного життя та відмову від вирішення особистих і соціальних проблем.

В. Ковальов [6] при систематиці порушень поведінки у дітей і підлітків виділяв три основні вісі їх типології:

- 1) соціально-психологічну (антидисциплінарна, антисоціальна, протиправна поведінка);
- 2) клініко-психопатологічну (непатологічні й патологічні форми порушень поведінки);

3) особистісно-динамічну (реакції, стани).

На думку А. Личко [8] класифікація порушень поведінки повинна проводитися в двох напрямках: за формою виявлення (делінквентна, втечі з дому і бродяжництво, рання алкоголізація, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка) та по відношенню до причин, факторів, мотивів, що лежать в їх основі (біологічні та соціопсихологічні основи). А. Личко також описав основні типи акцентуацій характеру підлітків і відповідні їм форми девіацій.

Дані правових наук, судово-психологічне обстеження особистостей неповнолітніх правопорушників, девіантної молоді та зрілих злочинців переконливо свідчать, що їх раннє дитинство було відносно несприятливим у біологічному та соціальному плані. В генезі формування аномально-особистісних новоутворень в першу чергу відмічалися тенденції розвитку тієї чи іншої звички поведінки, що культивуючись у конкретному асоціальному мікрооточенні, виявлялася як стереотип поведінки з властивими морально-психологічними та клінічними характеристиками.

Виклад основного матеріалу. Вихідною позицією теоретичної моделі процесу виникнення девіантних відхилень є положення про те, що даний відносно довгий процес проходить певні стадії, які відповідають віковим та психологічним особливостям учнів і позначаються на своєрідності взаємодії умов життя, розвитку, спілкування, діяльності, виховання учнів, підсилюючи або послаблюючи вплив формуючих факторів [3; 4; 5].

Смисл психолого-педагогічного керівництва процесом розвитку системи відношень полягає в тому, щоб організувати систему психологічних впливів з урахуванням специфіки віку, індивідуально-психологічних особливостей вихованців, попереджуючи можливі конфлікти між впливами середовища, цілеспрямованими виховними діями й особистісним сприйняттям дитиною оточуючої дійсності.

Відхилення в розвитку школярів є, по суті, процес виникнення негативних тенденцій, зміст яких пов'язаний з розвитком асоціальної спрямованості особистості. Передумови девіантності виникають ще в дошкільний період. Якщо звести до купи всі сторони процесу розвитку дитини і вичленувати з них найбільш важливий аспект, то в кінцевому підсумку все зводиться до запитання: в якій мірі дошкільник психологічно й педагогічно підготовлений до шкільного навчання, що є підсумком усього попереднього розвитку, виховання й навчання в сім'ї, дошкільному закладі.

Непідготовленість дошкільників до шкільного навчання виникає в результаті несприятливого розвитку їх індивідуально-психологічних якостей. Це визначає вузькість, уповільненість сприймання, емоційну нестійкість, слабкість вольових процесів, відсутність навичок дисциплінованої поведінки.

Передумови відхилень у поведінці майбутніх школярів формуються неодноразово, з великою кількістю індивідуально-типових варіантів, в основі яких домінує той чи інший вид відхилень.

Перший – це “варіант інтелектуальної занедбаності” (умовний). Невдачі, відчуття власної неспроможності породжують почуття незадоволеності, яке, в свою чергу, розв’язується або в агресивності й підвищеному роздратуванні, або приводить до замкненості, відмови від спілкування з оточуючими. Це ускладнює взаємовідносини дітей з однолітками, що в кінцевому підсумку знову ж таки негативно впливає на їх інтелектуальний розвиток.

Другий варіант відхилень, пов’язаний з емоційною нестійкістю й неадекватністю. В основі подібних станів може бути постійна напруга (дитяча депривація), обумовлена несприятливими умовами життя в сім’ї, можуть вплинути й невротичні розлади. Цим дітям притаманне невміння зосереджено працювати, підкорятися твердо установленому порядку.

Третій варіант обумовлений неадекватністю оціночної та самооціночної діяльності дитини.

Четвертий варіант несприятливого розвитку дошкільника пов’язаний з обмеженою потребою в спілкуванні. В основі слабкої комунікабельності можуть бути як соціальні фактори: несприятлива атмосфера сім’ї, антипедагогічні методи виховання, відсутність відповідного оточення, тривала ізоляція зв’язку із хворобою та ін., так й індивідуально-психологічні особливості: темперамент, фізичні недоліки, уповільненість сприймання, хворобливі психофізичні стани. Ці фактори можуть бути тимчасовими або стійкими.

Важливо підкреслити, що, яким би не був варіант відхилень у системі відношень дошкільників, він завжди тісно пов’язаний з іншими важливими варіантами, зберігаючи при цьому домінанту, і в кінцевому підсумку приводить до того, що у дошкільників формується соціально-психологічна невідповідність до засвоєння норм життя дитячого колективу в наступний період. Виявляються дані відхилення в окремих вчинках, що носять епізодичний, ситуативно-ненавмисний характер. Дошкільники переважно слабо усвідомлюють і слабо переживають свої вчинки.

Характер поведінки молодшого школяра багато в чому визначається характером розвитку в попередній період. Відхилення дошкільного періоду не фатально діючий фактор. За певних умов вони можуть бути переборені, але за несприятливих обставин можуть вести до виникнення нових девіацій. Вирішальним фактором, що визначає подальший розвиток системи відношень школярів, є успіх або невдачі в навчальній діяльності. Однак цей фактор діє не прямо, а опосередковано, шляхом складної взаємодії з іншими чинниками. Таким “передавальним ланцюжком” є ставлення вчителя до учнів у процесі спільної діяльності, що визначає відношення учнів до навчання, школи, їх емоційний стан.

Неблагополуччя відношень в системі “вчитель-учні” може розвиватися за декількома найбільш типовими лініями. Перша пов’язана зі специфічними особливостями процесу навчання і визначається як порушення в системі навчальної взаємодії. Система навчальної взаємодії заключається в тому, що у вчителя формується негативне ставлення до окремого учня в результаті його низьких навчальних досягнень у поєднанні з неслухняністю, невмінням чи небажанням виконувати вказівки педагога.

Друга лінія порушень виникає в системі дисциплінарної взаємодії, коли діяльність вчителя ускладнюється порушеннями дисципліни окремих учнів, у яких не існує особливих відхилень у навчальній діяльності, вони сумлінно виконують домашні завдання, активні на уроках. Їх головний недолік – невміння дотримуватись правил дисциплінованої поведінки.

Третя лінія несприятливого розвитку відношень у системі “Вчитель-учні” може бути визначена як порушення емоційної взаємодії.

Порушення в системі відношень молодшого школяра пов’язані також із порушеннями взаємовідносин у системі “особистість - група”. Підкреслимо, що ведучу роль у їх виникненні відіграють порушення у відношеннях “вчитель-учні”, бо думка вчителя визначає не тільки самооціночну діяльність молодших школярів. Якщо активність молодшого школяра залежить передусім від ставлення до нього вчителя, то, природно, неохайні, невстигаючі, неактивні діти часто поту несприятливе положення. Вони позбавлені повноцінного спілкування не тільки з боку педагога, але й з боку учнів. Деякі з них намагаються компенсувати незадоволеність у спілкування роллю “забіяки”, “блязня”, “відчайдушного” й т.п.

Необхідно враховувати й інший можливий варіант порушення взаємодії відношеннях “група - особистість”. Постійне схвалювання, знаки уваги, що подаються гарним, дисциплінованим учням, поступово виховують у них завищену самооцінку й високомірне ставлення до оточуючих. Група реагує на поведінку таких учнів негативними санкціями (насмійки, зневажання і т.д.).

Сукупність перерахованих факторів визначає виникнення такої домінанти відхилень, як слабкість уявлень про норми життя дитячої групи, несформованість навичок спілкування й дисциплінованої поведінки, що формують у кінцевому підсумку початкові форми асоціальної спрямованості особистості. Порушення в поведінці таких дітей носять епізодичний характер, пов’язані в основному з порушеннями норм дисциплінованої, культурної поведінки ситуативно-ненавмисного характеру. Молодші школярі достатньо глибоко переживають негативні наслідки своїх вчинків, але слабо усвідомлюють їх характер [3].

В дослідженні визначена наступна класифікація мотивів девіантної поведінки у неповнолітніх: 1) біологічні мотиви, що забезпечують

фізіологічні потреби; 2) загально «гуманні» мотиви, що задовольняють особисті потреби рідних і близьких; 3) корисливі мотиви з метою матеріального збагачення; 4) інфантильні мотиви, де домінують гедоністичні цілі з романтичним і пригодницьким відтінком; 5) мотиви самоствердження в рамках реакції наслідування референтній групі; 6) агресивні мотиви, що приводять до хуліганства, актам вандалізму, помсти, убивствам; 7) мотив страху, можливий у двох варіантах: а) підпорядкування в силу психологічної залежності від членів групи чи її лідера і б) примус у силу фізичної залежності і прямих погроз розправи. Саме тут яскраво виявляється боротьба мотивів, коли суб'єкт усвідомлює і розуміє протиправність діяння, але не може керувати своїми діями у повній мірі.

Відзначається неусвідомлювана мотивація поведінки деяких неповнолітніх. Причин неусвідомлюваних мотивів девіантної поведінки багато. Це в основному залежить від особливостей особистісного розвитку. Неусвідомлювані мотиви були пов'язані з неадекватною самооцінкою особистості неповнолітнього і, найчастіше, з дисгармонійною структурою його особистості. У деяких випадках неусвідомлювана мотивація поведінки носить компенсаторний характер, нерідко пов'язана з розвитком у підлітка комплексу неповноцінності, спостерігається зв'язок неусвідомлюваних мотивів поведінки з відстроченою у часі дією закріпленого у підлітка з дитинства психотравматичного досвіду. Припинення, незаслужено жорстоке ставлення до дитини, емоційна ізоляція, несприятливий психологічний клімат родини, постійні негативні оцінки діяльності і поведінки можуть залишити свій відбиток в емоційній структурі особистості і за певними умовами породжувати відповідні форми поведінки. У психологічній літературі зустрічаються твердження, що девіантна та делінквентна поведінка спостерігається при прагненні до задоволення переключених і деформованих потреб.

Схильність до різноманітних порушень поведінки у підлітків обумовлюється наступними причинами:

- 1) акселерація фізична;
- 2) акселерація соціальна;
- 3) психічна акселерація: стрімкий розвиток інтелекту і здібностей, хоча нерідко зберігаються майже дитячі інтереси, не на висоті почуття відповідальності, велика податливість випадковим впливам, емоційна нестійкість.

Виникає диспропорція між акселерацією та соціальним статусом, між фізичним розвитком і деякими формами психічного визрівання. Протиріччя підліткового віку, пубертатна дестабілізація нервово-психічного стану сприяють виникненню специфічних поведінкових реакцій:

- 1) реакція емансипації;
- 2) реакція групування – прагнення до групування з однолітками;
- 3) реакція захоплення – може досягати ступеню порушення поведінки в силу надмірної інтенсивності (закидається навчання, всі справи),

або в силу незвичайності, дивовижності й навіть асоціального змісту самих захоплень (наприклад, колекція патронів, що не розірвалися);

4) реакції, обумовлені сексуальними потягами, що формуються, - онанізм, ранні зв'язки, проміскуїтет, скороминучий гомосексуалізм та ін.

Найважливішу роль у житті підлітків відіграє колектив. Ведучим мотивом їх діяльності є прагнення зайняти гідне становище серед однолітків, знайти вірного друга. На їх самосвідомість, самооцінку вирішальний вплив справляє думка товаришів, а не вчителів і батьків.

Статус школяра в колективі визначається, передусім, його особистісними якостями. Найбільш авторитетним у спілкуванні школярам притаманні гарні здібності у поєднанні з такими якостями, як комунікативність, вірність у дружбі, емоційна врівноваженість. До числа несприятливих якостей відноситься афективність, що виявляється в забіякуватості, впертості. Неважко зрозуміти, чому в особливо скрутному положенні виявляються підлітки, втягнені в замкнену систему несприятливих обставин, яку вони самостійно часом не здатні розірвати. Сформоване в попередній період негативне відношення до норм колективного життя, негативні навички і звички поведінки, що поєднуються з недоліками комунікативних якостей, ускладнюють їх становище серед однолітків.

У таких умовах неможливість самоствердження позитивним шляхом штовхає дитину на негативне самоствердження. Це, в свою чергу, викликає відповідні санкції з боку педагогів (і нерідко з боку колективу) та приводить до того, що авторитет школяра, і без того незадовільний, падає ще більше. Якщо молодший школяр лише переживає, але слабо усвідомлює своє несприятливе положення в колективі, то молодші підлітки в певному ступені розуміють неблагополуччя своїх відносин. Намагаючись заповнити вакуум спілкування, вони вимушені шукати нові зв'язки у сфері вільного спілкування. Небезпечність перебування підлітків у таких групах полягає в тому, що тут вони мають можливість задовольнити найпримітивніші потреби, сформовані раніше в результаті несприятливих умов життя.

Якщо домінанта відхилень у молодших підлітків заключається у викривленні уявлень про соціальні норми життя дитячого колективу й у виникненні негативних звичок поведінки, то у старших підлітків виникають відхилення в уявленнях про значущість суспільних норм поведінки. Вчинки старших підлітків найчастіше достатньо глибоко усвідомлюються з точки зору наслідків. Це ще не антисоціальна поведінка, коли особистість свідомо йде на конфлікт із соціально-правовими нормами суспільства. Але це вже асоціальна поведінка в тому розумінні, що старші підлітки можуть порушувати норми поведінки суспільства, переносючи на них своє негативне ставлення до норм життя первинного виховного колективу. До числа домінуючих факторів відноситься психологічна ізоляція в колективі.

Для старших школярів характерний підвищений інтерес до спілкування з викладачами. Однак це не те прагнення, яке властиве підліт-

кам. Якщо молодшому школяру й молодшому підлітку спілкування з педагогами необхідне передусім заради пізнання самого себе, то старшим підліткам і старшим школярам важливо глибше проникнути в оточуючий світ людських відносин. Тому вони прагнуть знайти контакти не з усіма викладачами, а лише з тими, хто дійсно зможе задовольнити їх інтелектуальні запити. Визначальною тут є відповідність думок, висловлювань педагога його конкретним справам. Це і є для старших школярів головним критерієм цінності отриманої від вчителя інформації, що в кінцевому підсумку визначає ставлення не тільки до педагога, а й до старших взагалі, до суспільних норм і правил в цілому. На цій стадії не можна говорити про негативне ставлення до суспільних норм поведінки, до моральних цінностей суспільства. Тут має місце сумнів у їх об'єктивній значущості в особистісному плані. Старші школярі, схильні до девіантності, чітко розуміють, що моральні норми суспільства необхідні і важливі. Але для себе вони визначають лише ті норми, які забезпечують психологічний комфорт, стан захищеності у спілкуванні з оточуючими.

У формуванні оціночної діяльності помітно збільшується роль сім'ї. Старшого школяра хвилюють найрізноманітніші світовідчуття, він глибше розуміється в оточуючому світі, критичніше до всього ставиться, прагне зробити свій погляд на світ. Функція сім'ї – допомогти в усьому розібратися, підказати правильну відповідь. Потреба у спілкуванні з дорослими часто вступає в конфлікт з можливостями її задоволення, бо саме в цей період контакти між батьками й дітьми ускладнюються та можуть становити важку для розв'язання проблему. Спілкування ускладнюється, передусім, з провини самих батьків. Тут відбивається психологічна установка багатьох з них на те, що діти в процесі розвитку стають самостійнішими й потреби у спілкуванні обернені пропорційно їх віку [9; 10].

Подані психологічні портрети дітей “групи ризику”, які в майбутньому поповнюють лави правопорушників та злочинців, дозволяють розробити й вчасно застосувати науково обґрунтовані форми корекційної роботи, тим самим забезпечуючи профілактику девіантної поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна зазначити, що вивчення особливостей становлення особистості, розвитку її фізичних та духовних якостей на різних етапах онтогенезу вбачається важливим не тільки в теоретичному аспекті, але й в практичному. Теоретичні дослідження особливостей аномального психічного розвитку дітей на різних вікових етапах розкривають динаміку формування девіантних новоутворень в “латентний” період і надають можливості їх ефективного виявлення, врахування й корекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера / А. А. Александров // Нарушение поведения у детей и подростков. – М. : Педагогика, 1981. – С. 51–59.
2. Актуальные проблемы психоневрологии детского возраста : сб. ст. / [под ред. А. А. Портнова]. – М. : МГУ, 1973. – 218 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Выготский Л. С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства / Л. С. Выготский. – М. : Экспериментальный дефектологический институт, 1936.
5. Запобігання відхиленням у поведінці школярів / [за ред. Б. С. Кобзаря, Є. І. Петухова]. – К. : Вища школа, 1992. – 144 с.
6. Ковалев В. В. Социально-психиатрический аспект проблемы девиантного поведения у детей и подростков / В. В. Ковалев // Нарушение поведения у детей и подростков. – М. : Педагогика, 1981. – С. 11–23.
7. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / Кудрявцев В. Н., Нересянец В. С., Кудрявцев Ю. В. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
8. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : руководство для врачей / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 255 с.
9. Проколиенко Л. Н. Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся : [учебно – методическое пособие] / Л. Н. Проколиенко. – К. : Вища школа, 1989. – 252 с.
10. Проколиенко Л. Н., Николенко Д. Ф. Семейное воспитание. Подростки / Л. Н. Проколиенко, Д. Ф. Николенко. – К. : Вища школа, 1981. – 312 с.

УДК 159.923

Михлюк Е.І., ад'юнкт кафедри загальної психології

АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОБУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлений теоретичний аналіз проблеми акцентуацій характеру особистості, пов'язаної з розвитком і професійною діяльністю. Проаналізовані класичні характеристики основних акцентуацій характеру з урахуванням їх впливу на виконувану діяльність.

Ключові слова: акцентуація характеру, професійна діяльність, професійно обумовлені акцентуації особистості, особистість.